

ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ ТІМЧЕНКО,

Національний університет цивільного захисту України (м. Харків),

доктор психологічних наук, професор;

член редколегії журналу «Право і безпека»;

 <https://orcid.org/0000-0002-8733-8076>,

e-mail: timchenko.psy@gmail.com

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ
У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Розкрито специфіку професійної діяльності працівників Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС). Охарактеризовано екстремальні ситуації, що виникають у цій діяльності, та психологічні наслідки діяльності працівників ДКВС в особливих умовах. Обґрунтовано напрями професійно-психологічної підготовки працівників ДКВС. Запропоновано розробити і впровадити цілісну програму психологічного супроводження розвитку стресостійкості та саморегуляції у працівників ДКВС.

Ключові слова: екстремальні ситуації, стрес-фактори, професійний стрес, негативні психічні стани, Державна кримінально-виконавча служба України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Діяльність працівників Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) пов'язана з екстремальними ситуаціями, контакт із засудженими, агресивність оточуючого середовища, конфлікти тощо впливають на ефективність професійної діяльності. Проблема психологічних наслідків діяльності працівників ДКВС України в екстремальних умовах професійної діяльності є актуальною тому, що виконання службових обов'язків пов'язано з високим рівнем емоційно-стресових навантажень. Відповідно потрібно провести психологічний аналіз екстремальних ситуацій у професійній діяльності працівників ДКВС України.

Стан дослідження проблеми

Вивчення наукових джерел свідчить, що дослідниками розкрито лише окремі аспекти означеної проблеми. Так, негативні емоційні стани в екстремальних ситуаціях, що виникають у діяльності працівників пенітенціарної служби, вивчала С. О. Деніжна [1]. Т. В. Кушнірова [2] акцентувала увагу на необхідності впровадження психологічних заходів, спрямованих на нейтралізацію негативно забарвлених психічних станів і профілактику антивітальної поведінки працівників ДКВС України, а також запропонувала напрями відповідної професійно-психологічної підготовки. Стратегії стрес-долаючої поведінки працівників кримінально-виконавчої служби України були пре-

дметом дослідження А. Є. Левенець [3]. Деструктивні психічні стани працівників соціально-психологічної служби установ виконання покарань України вивчала М. М. Чичуга, яка на ґрунті отриманих емпіричних результатів розробила й апробувала програму профілактики таких деструкцій [4].

Однак, незважаючи на розробки та досягнення вчених, проблема психологічного аналізу екстремальних ситуацій у професійній діяльності працівників ДКВС України є практично недослідженою, що і зумовило вибір теми нашого дослідження.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження – провести психологічний аналіз екстремальних ситуацій у професійній діяльності працівників ДКВС України. *Завданнями* дослідження є здійснити теоретичний аналіз проблеми екстремальних ситуацій, що виникають у професійній діяльності працівників ДКВС України, та виявити їх вплив на особистість працівників.

Наукова новизна дослідження

Розкрито психологічні наслідки несення служби працівниками ДКВС України в екстремальних умовах професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Професійна діяльність працівників ДКВС України відбувається в особливих умовах, вона пов'язана зі стресами, фізичними та психічними

перевантаженнями тощо. У таких нормативно-правових актах, як закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23.06.2005, наголошується на особливій специфіці професійної діяльності пенітенціаристів.

М. М. Чичуга зазначає, що особливості професійної діяльності працівників ДКВС України зумовлені:

1) специфічними умовами службової діяльності, до яких відносяться вплив фактора ізоляції на психічний стан пенітенціарного персоналу, складні умови праці в ДКВС України. Наприклад, застарілі будівлі установ виконання покарань, неприємні запахи, часто незадовільний санітарний стан, своєрідні принципи та правила роботи в закритій системі. Негативно впливають на працівників також дефіцит часу й інформаційна невизначеність. Зокрема, новизна та незвичність полягають у тому, що такі екстремальні ситуації, як бунт і втеча, відбуваються не кожного дня, тому можуть бути для працівників досить незвичними. Такі ситуації вимагають діяти не за шаблоном, а проявляти гнучкість, винахідливість, швидко приймати правильні рішення тощо;

2) недоліками в організації службової діяльності. Це, наприклад, ненормований робочий день, низька заробітна плата, тривалі навантаження, віддалене місце розташування установи (часто селище, розташування колонії далеко за містом);

3) наявністю ризику, який викликає страх, тривожність та інші негативні психічні стани;

4) постійним спілкуванням із засудженими, яке, звичайно, негативно впливає на особистість працівника ДКВС України;

5) появою негативних особистісних змін у працівників ДКВС (невпевненість, занижена самооцінка тощо);

6) наявністю конфліктної взаємодії між різними службами установ виконання покарань [4].

Викладене дає можливість стверджувати, що професійна діяльність пенітенціаристів пов'язана з екстремальними ситуаціями, що характеризуються наявністю загрози фізичної або моральної шкоди, соціальних загроз, загрози життю тощо.

Екстремальні ситуації, що виникають у службовій діяльності працівників ДКВС України, можуть бути:

– швидкоплинними. Потрібно бути готовим до негайних дій у винятково швидкому темпі. Для таких ситуацій характерні раптовість, несподіваність (наприклад, напад засудженого);

– тривалими. У таких умовах пенітенціарному працівнику потрібно бути витривалим, відповідальним, дисциплінованим, самостійним);

– з елементом невизначеності, тобто працівнику ДКВС України потрібно обрати єдине правильне рішення з декількох можливих варіантів;

– такими, що потребують готовності до екстремальних дій (вимагають високого рівня пильності, швидкості переключення психічних процесів);

– такими, що одночасно включають в себе несподіваність і дефіцит часу (вимагають негайного прийняття правильного рішення, відповідальності, результативності);

– з надходженням помилкової інформації (тут задіюються досвід, час і відповідні рішення);

– домінуючого стану. Працівник ДКВС України може бути повністю поглинутим якимось видом діяльності, його потрібно вивести з такого стану;

– критичними, які передбачають перемогу або повну психологічну поразку. У такій ситуації розкриваються адаптаційні можливості пенітенціарного працівника.

В екстремальних ситуаціях на працівників ДКВС України впливають різноманітні стрес-фактори, основними з яких є:

1) небезпека для власного життя або життя інших людей;

2) невизначеність (інформації мало або вона неповна);

3) несподіваність;

4) негативні емоційні реакції (страх, невпевненість тощо);

5) дефіцит часу.

Потрібно пам'ятати, що на працівника ДКВС України одночасно впливають, як правило, декілька стрес-факторів, і тут вирішальне значення матимуть саме його індивідуально-особистісні особливості.

Аналіз комплексу характеристик (емоційних якостей), що актуалізують негативні емоційні стани в екстремальних ситуаціях професійної діяльності, дає можливість конкретизувати характеристики осіб, які входять до груп ризику. Слід зауважити, що варіативність проблемних емоційних якостей обумовлює різноманітні системні прояви, внаслідок чого одному працівнику можуть бути притаманні ознаки декількох типологічних груп. Існують такі групи:

– працівники, які мають високий рівень невротизації та психосоматичні порушення. Їх можна охарактеризувати як нервових, хворобливих, схильних до дистимічних переживань;

– працівники, які часто виявляють спонтанну агресивність і конфліктність. Вони схильні до вияву агресивних станів і агресивних дій;

– працівники, схильні до депресивних переживань, тривожності, самозвинувачення та невпевненості надмірної зосередженості на негативних життєвих моментах, заглибленості в себе;

– працівники, яким притаманна висока вираженість таких характеристик: дратівливості, емоційної лабільності та реактивності поведінки, інтолерантності, схильності до афективного реагування, дефіцитарності емоційної саморегуляції, яка обумовлює переважно афективне реагування;

– працівники, які характеризуються нерівноваженістю, низькою стресостійкістю, нерішучістю, дратівливістю, низькою продуктивністю прийняття рішень в екстремальній ситуації;

– працівники з високим рівнем реактивної агресивності, яка виражається вкрай агресивним ставленням суб'єкта до оточуючих, недостатньою здатністю до контролю агресії, що часто проявляється, акцентованим прагненням до домінування та схильністю до вчинення агресивних дій;

– працівники, які мають труднощі в соціальних контактах, сприймають звичайні життєві ситуації як стресові, характеризуються невпевненістю в собі, тривожністю, сором'язливістю;

– працівники з високою емоційною лабільністю, наслідками якої є емоційна нестійкість, різкі зміни модальності емоційного стану, недостатня емоційна саморегуляція, загострені дратівливість і збудливість [1, с. 112–113].

Також можна виділити індивідуально-психологічні особливості працівників ДКВС України, які сприяють дії стрес-факторів. Це:

1) особливості мотиваційної сфери особистості (низький рівень мотивації до досягнення поставленої мети, наявність суперечливих мотивів професійної діяльності);

2) особливості емоційної сфери особистості (надмірна вразливість, емоційна збудливість, емоційна нестійкість, тривожність, агресивність тощо);

3) підструктура досвіду (нестача знань, умінь і навичок, пов'язана з недостатньою професійною підготовкою);

4) особливості самооцінки (неадекватна, завищена або занижена, самооцінка впливає на розвиток професійного стресу);

5) особливості когнітивної сфери особистості (невміння швидко перемикає увагу, концентрувати увагу, нерозвиненість пам'яті та мислення);

б) низькі можливості адаптації, зумовлені, наприклад, станом здоров'я, та ін.

Серед психологічних наслідків діяльності працівників ДКВС України в екстремальних умовах професійної діяльності ми виділяємо:

– стан тривоги, пов'язаний із проявами психосоматичних хвороб;

– стан втоми, який проявляється в неможливості виконувати професійну діяльність;

– випадки «шоку», виникнення яких пов'язане з надзвичайними ситуаціями;

– асоціальну поведінку, що проявляється в запальності або, навпаки, пригніченості працівника.

Незважаючи на специфіку кожного виду пенітенціарної діяльності, основними психологічними детермінантами, що зумовлюватимуть високу напруженість роботи працівника ДКВС України, є:

– значна роль емоційних навантажень, обумовлених високим рівнем відповідальності за результати виконуваних дій, значним ризиком для власного життя та високим рівнем відповідальності за безпеку інших людей;

– велика кількість стресових ситуацій, обумовлених низькою чинників, серед яких: психосоціальний вплив кримінальної субкультури; баланс відповідності професійної діяльності працівника його психологічним особливостям та установкам щодо робочого середовища; психологічна відокремленість від професійної діяльності та недоліки організаційної підтримки (зокрема, недостатньо конструктивні стилі керівництва й умови діяльності, які не забезпечують професійного зростання або суперечать йому); темпоральні характеристики роботи, поспіх, трудовий конфлікт, непевність ролі, гіпертрофована підзвітність; варіативність завдання, його суперечливість і складність; недостатність професійно важливих здібностей і навичок, а також незадовільний рівень професійної активності, який не забезпечує успішне виконання діяльності.

Серед основних соціально-психологічних детермінант, що викликатимуть професійний стрес у працівників ДКВС України, виділяють:

– проблемність у наданні соціальних пільг і гарантій для пенітенціарних працівників;

– низький рівень суспільної оцінки значущості та привабливості конкретної професії представників кримінально-виконавчої служби;

– зростання навантаження і вимог щодо здійснення професійної діяльності та її результатів;

– зростання відчуття відповідальності;

– деструкцію меж оптимальної або можливої для конкретного пенітенціариста інтенсивності взаємодії з оточенням;

– незадовільний рівень задоволення потреб і досягнення цілей;

– відсутність умов, які забезпечують оптимальну життєдіяльність, розкриття особистісного потенціалу, професійне й особистісне зростання, самореалізацію особистості працівника ДКВС України;

– занепокоєння та невпевненість стосовно благополуччя близьких;

– відокремленість працівника ДКВС України від прийняття рішень, які стосуються професійного життя колективу;

– несформованість професійної ідентичності, відокремленість від колективу;

– суперечливість особистісних мотивів діяльності та професійних мотивів колективу в цілому;

– ригідні схеми поведінки;

– невідповідний реальними ситуаціям професійної діяльності стиль керівництва.

В умовах екстремальної ситуації характерним є виникнення гострого внутрішнього конфлікту між вимогами, які висуває пенітенціарна діяльність, і наявними можливостями працівника ДКВС України. Конфлікт спричинений двома чинниками: по-перше, це результат підвищення або зміни вимог до особистості та діяльності працівника ДКВС України, що набуває особливої актуальності в умовах реформування служби; по-друге, це інгібіція можливостей самого працівника під впливом різних чинників. Така подвійність пояснює відмінності в рівнях психологічної складності й екстремальності однакових ситуацій для працівників ДКВС України відповідно до їх індивідуальних характеристик.

Варто відзначити, що реакції на психотравмуючі фактори екстремальних ситуацій у межах пенітенціарної діяльності мають наслідком постреактивну астеною, ознаками якої є підвищена стомлюваність, відчуття виснаженості, зростання дратівливості, дефіцитарна працездатність. Наголосимо, що ці розлади посилюють психологічну вразливість працівників ДКВС України й обумовлюють виникнення фрустраційної напруженості, проявів професійного стресу та формування дезадаптивних форм поведінки. Дезадаптивна поведінка в інтерперсональних відносинах, у свою чергу, виявляється в ескалації міжособистісних конфліктів або звуженні сфери спілкування, у появі зневажливого ставлення до службових обов'язків, грубих порушеннях дисципліни, алкоголізації [5, с. 15].

Таким чином, девіантна поведінка працівників ДКВС України може бути наслідком впливу на них екстремальних чинників і своєрідною стратегією поведінки, спрямованою на зменшення впливу професійного стресу.

Відповідно, для попередження професійного стресу діяльність психолога по роботі з персоналом і старшого інспектора з виховної та соціально-психологічної роботи з персоналом ДКВС України має здійснюватись у таких двох напрямках: визначення специфіки професійних навантажень відповідно до кожного конкретного виду діяльності; окреслення чітких психодіагностичних критеріїв для відбору осіб, здатних ефективно виконувати вимоги конкретного виду діяльності.

Виходячи з того, що причини й ефекти стресу характеризуються багатовимірністю, в підході до його діагностики необхідною є реалізація принципу мультифакторності. У сучасній науці професійний стрес оцінюють з використанням окремих або всіх перерахованих далі категорій: фізіологічних, біохімічних, психологічних і поведінкових. Безсумнівно, для повноцінної діагностики професійного стресу необхідно враховувати як переваги, так і недоліки кожного із зазначених методів.

Зауважимо, що в процесі професійної діяльності, пов'язаної із впливом на особистість стрес-факторів підвищеної інтенсивності, в кожного працівника кримінально-виконавчої служби виникають певні емоційні стани, динамічні за своїм характером, які стають значущим чинником формування конкретних форм їх поведінкових реакцій. Відповіддю на стрес-впливи стає емоційна напруга, яка в суб'єктивному вимірі є для працівника ДКВС України негативним емоційним станом, що може принципово трансформувати зміст поведінки в контексті ризиконебезпечної ситуації.

Висновки

Екстремальні ситуації, що виникають у діяльності працівників ДКВС України, поділяються на: швидкоплинні; тривалі; з елементами невизначеності; такі, що потребують готовності до екстремальних дій; такі, що одночасно включають в себе несподіваність і дефіцит часу; критичні тощо.

Психологічними наслідками діяльності працівників ДКВС України в екстремальних ситуаціях професійної діяльності є: стан тривоги, пов'язаний із проявами психосоматичних хвороб; стан втоми, що проявляється в неможливості виконувати професійну діяльність; випадки «шоку», виникнення яких пов'язано з критичними ситуаціями; асоціальна поведінка, що проявляється в запальності або, навпаки, пригніченості працівника.

Перспективи подальших наукових пошуків з розглянутої проблеми вбачаються в розробці й упровадженні цілісної програми психологічного супроводження розвитку

стресостійкості та саморегуляції у працівників ДКВС України.

Список бібліографічних посилань

1. Деніжна С. О. Психологічні особливості виявів негативних емоційних станів у працівників пенітенціарної служби в екстремальних ситуаціях. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2014. № 2 (6). С. 108–115.
2. Кушнірова Т. В. Професійно-психологічна підготовка працівників ДКВС щодо нейтралізації негативних психічних станів та профілактики суїцидальної поведінки. Київ : Леся, 2014. 60 с.
3. Левенець А. Є. Особливості стратегій стрес-долаючої поведінки працівників кримінально-виконавчої служби. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні та психологічні науки*. 2014. № 1 (70). С. 261–274.
4. Чичуга М. М. Профілактика деструктивних психічних станів працівників соціально-психологічної служби установ виконання покарань України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2016. 265 с.
5. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.06. Харків, 2003. 31 с.

Надійшла до редколегії 01.12.2019

ТИМЧЕНКО А. В. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОТНИКОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ

Раскрыта специфика профессиональной деятельности работников Государственной уголовно-исполнительной службы Украины (ГУИС). Охарактеризованы экстремальные ситуации, возникающие в этой деятельности, и психологические последствия деятельности работников ГУИС в особых условиях. Обоснованы направления профессионально-психологической подготовки сотрудников ГУИС. Предложено разработать и внедрить целостную программу психологического сопровождения развития стрессоустойчивости и саморегуляции у работников ГУИС.

Ключевые слова: экстремальные ситуации, стресс-факторы, профессиональный стресс, негативные психические состояния, Государственная уголовно-исполнительная служба Украины.

TIMCHENKO O. V. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF EXTREME SITUATIONS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE EMPLOYEES OF THE STATE PENITENTIARY SERVICE OF UKRAINE

The specifics of professional activity of the employees of the State Penitentiary Service of Ukraine (SPS of Ukraine) have been revealed. It has been noted that specific features of professional activity of the employees of the State Penitentiary Service of Ukraine are due to: specific conditions of official activity; shortcomings in the organization of official activities; the presence of risk; constant communication with convicts; the occurrence of negative personal changes of employees; the presence of conflict interaction between the various services of penitentiary institutions.

The extreme situations that arise in this activity and psychological consequences of the activity of the employees of the State Penitentiary Service of Ukraine in special conditions have been characterized. The author has distinguished the following types of extreme situations: transitive; ongoing; with the element of uncertainty; those that need readiness for extreme actions; those that simultaneously include unexpectedness and lack of time; with the receipt of false information; dominant state; critical situations. The stress-factors affecting the employees of the State Penitentiary Service of Ukraine in extreme situations of professional activity have been provided. Psychological consequences of the activity of the employees of the State Penitentiary Service of Ukraine in extreme conditions of professional activity include: the state of anxiety associated with manifestations of psycho-somatic illness; the state of fatigue that is manifested in the impossibility of performing professional activity; cases of "shock", the emergence of which is associated with emergency situations; asocial behavior, which is manifested in the inflexibility or, vice versa, in the employee's oppression.

The directions of professional and psychological training of the employees of the State Penitentiary Service of Ukraine have been substantiated. The development and implementation of an integral program of psychological support for the development of the ability to cope with stress and self-regulation among the employees of the State Penitentiary Service of Ukraine has been offered.

Keywords: extreme situations, stress factors, professional stress, negative mental states, State Penitentiary Service of Ukraine.